



<https://liar.ui.ac.ir/?lang=en>

Literary Arts

E-ISSN: 2322-3448

Document Type: Research Paper

Vol. 18, Issue 3, No.56, 2026, pp. 121-138

Received: 23/10/2025 Accepted: 08/02/2026

Self-Ascription and Other-Ascription of the "Rend" (Libertine) and "Rendi" (Libertinism) in Hafez's Poetry (Case Study: The Market Libertine and the Scandalous Libertine)

Hossein Salimi  *

Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Persian Gulf University,
Bushehr, Iran
hsalimi@pgu.ac.ir

Seyed Amirreza Basri

M.A. Student, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Persian Gulf University,
Bushehr, Iran
seyedamirreza.basri@gmail.com

Abstract

None of Hafez's terms has sparked as much discourse as the term *Rend* (Libertine). Yet, at the same time, no concept has been considered so clear and in no need of research by scholars of Hafez's language and thought. Passing judgment in this regard seems quite difficult, because even some well-known and meticulous researchers have taken the same path and, at best, relied solely on their own knowledge and understanding, deeming it unnecessary to consult Persian dictionaries. A deep and profound examination of Hafez's poetry reveals that the concept of *Rend* rarely appears alone. In Hafez Shirazi's view, the *Rend* is always accompanied by love (*āsheqī*), intoxication (*mastī*), and joyousness (*ṭarabnākī*). The concepts of "market libertine" (*rend-e bāzārī*) and "notorious, shameless libertine" (*rend-e lā-ubālī*)—referring to the most vile and base creatures, i.e., one who is bound by no creed, principle, or morality—appear only twice in Hafez's poetry, and curiously, both times Hafez ascribes them to himself. What follows is a research effort conducted through a descriptive-analytical method and a library-based study of resources. By opening the precious and weighty *Divan* of Hafez, this study examines the positive and negative attributes of the *Rend* from his perspective, and investigates self-ascription and other-ascription of these positive and negative traits to this heart-burning, world-burning *Rend*. The results of the research indicate that Hafez ascribes the *Rend* with positive traits to both himself and others, while attributing the *Rend* with negative traits only to himself. This reflects the humility and modesty of this profound and refined poet and reveals Hafez as a person of good character, ethical integrity, and liberality.

Keywords: Hafez, *Rend* and *Rendī*, Self-ascription and Other-ascription, Ethical Relativity.

Introduction

Khwāja Shams al-Dīn Muḥammad Ḥāfiẓ (727-792 AH) is the exquisite poet and greatest ghazal writer of Iran, and one of the precious and eminent geniuses of the human world. The word *Rend* is one of the most important, profound, and

*Corresponding author

Salimi, H. and Basri, A. (2026). The Relative Self and the Relative Other of Rand and Randi in Hafez's Poetry (A Case Study of Rand Bazari and Rand La'abali). *Literary Arts*, 18(3), 121-138.



controversial terms present in his poetry. The *Rend* of Ḥāfiẓ carries various and sometimes contradictory characteristics and attributes such as “shameless”, “wine-drinker”, “lover”, “notorious”, “saint”, “leader”, etc. (Morādī Firūz & Muḥammadi, 2024, p. 156). In Ḥāfiẓ’s view, the *Rend* is a personality embodying a multi-dimensional, mysterious, and enigmatic paradox. In his poems and ghazals, Ḥāfiẓ creates a personality for the *Rend* that causes a semantic transformation and a deep, fundamental shift in its meaning within Sufi thought and culture. Through this rupture, the personality of the *Rend*—which before that, in culture, literature, and among popular sayings, was introduced as a social group opposing social norms with many negative attributes—presents to the audience a model of a complete, transcendent, and refined human being.

Thus, in the *Divan* of this wise sage, the path of *Rendī* (libertinism) manifests through purity of heart, pleasure-seeking, fearlessness and courage, steadfastness against hypocritical sheikhs, liberality, refinement, high aspiration, patience and forbearance, humility, fidelity to pledge and covenant, considering the world ephemeral, truth-seeking, beauty-worship, and enlightenment. The purpose of the present research is to examine the positive and negative attributes of the *Rend* from Ḥāfiẓ’s perspective, and to investigate self-ascription and other-ascription of these positive and negative traits to this heart-burning, world-burning *Rend*.

Materials and Methods

The present research has been conducted through a descriptive-analytical method and a library-based study (books, articles, etc.).

Research Findings

The combination of the two concepts of *Rend* and hypocrisy (*riyā*) in the form of “hypocritical libertine” (*rend-e riyā’ī*) has no precedent in the poetry of others except in Ḥāfiẓ’s poetry—and even then, only once. If Ḥāfiẓ speaks of *Rendī*, in the real world too, he was a *Rend*—but not a market libertine nor a hypocritical libertine; rather, a pious libertine.

A deep and profound examination of Ḥāfiẓ’s poetry reveals that the concept of *Rend* rarely appears alone. In Ḥāfiẓ Shirazi’s view, the *Rend* is always accompanied by love, intoxication, and joyousness. The concepts of market libertine and notorious, shameless libertine—referring to the most vile and base creatures, i.e., one who is bound by no creed, principle, or morality—appear only twice in Ḥāfiẓ’s poetry, and curiously, both times he ascribes them to himself.

Of course, it should be noted that when Ḥāfiẓ attributes the basest traits of the *Rend* to himself, one must pay attention that this ascription is not in opposition and comparison to ordinary people, but rather in opposition to his own beloved, i.e., the sultan of his heart and soul, who is at once beloved, praised, and worshipped.

In contrast to the negative and vile attributes of the *Rend* in Ḥāfiẓ’s view—which, as understood from his poems, he attributes only to himself—the *Rend* with positive attributes is ascribed by him both to himself and to others, reflecting the humility and modesty of this refined and profound poet and mirroring his intellectual orientation and worldview, as well as his poetic manner and conduct. Among these positive meanings and attributes are: awareness of secrets, refinement, self-sufficiency and needlessness, endurance of affliction, humility, cleverness, indifference to profit and loss, saintliness, liberality and humanity, being a lover, intoxicated, sinner, and also opposed to expediency.

Discussion of Results and Conclusion

Khwāja Shams al-Dīn Muḥammad Ḥāfiẓ is a source of pride and honor in the world of Persian poetry and literature and an outstanding poet-orator of all historical periods. In his precious and weighty *Divan*, none of his terms has sparked as much discourse as the term *Rend*. In his poems and ghazals, Ḥāfiẓ creates a personality for the *Rend* that causes a semantic transformation and a deep, fundamental shift in its meaning within Sufi thought and culture.

A deep and profound examination of Ḥāfiẓ’s poetry reveals that the concept of *Rend* rarely appears alone. In Ḥāfiẓ Shirazi’s view, the *Rend* is always accompanied by love, intoxication, and joyousness. The concepts of market libertine and notorious, shameless libertine—referring to the most vile and base creatures, i.e., one who is bound by no creed, principle, or morality—appear only twice in Ḥāfiẓ’s poetry, and curiously, both times he ascribes them to himself.

Of course, it should be noted that when Ḥāfiẓ attributes the basest traits of the *Rend* to himself, one must pay attention that this ascription is not in opposition and comparison to ordinary people, but rather in opposition to his own beloved, i.e., the sultan of his heart and soul, who is at once beloved, praised, and worshipped.

In contrast to the negative and vile attributes of the *Rend*, Ḥāfiẓ ascribes the *Rend* with positive attributes both to himself and to others, reflecting the humility and modesty of this refined and benevolent poet and revealing Ḥāfiẓ as a person of good character, ethical integrity, and liberality.

خودنسبتی و دگرنسبتی رند و رندی در شعر حافظ؛ مطالعه موردی رند بازاری و رند لابلالی

حسین سلیمی*، استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خلیج فارس، بوشهر، ایران

hsalimi@pgu.ac.ir

سید امیررضا بصری، دانشجوی کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خلیج فارس، بوشهر، ایران

seyedamirreza.basri@gmail.com

چکیده

هیچ‌یک از اصطلاح‌های حافظ به‌اندازه رند، گفت‌وگوهای فراوان پدید نیاورده است. چنان‌که مشاهده می‌شود هیچ اصطلاحی نیز به‌اندازه رند در دیدگاه پژوهشگران زبان و اندیشه حافظ، روشن و بی‌نیاز از پژوهش نبوده است. در این باره داوری سخت دشوار می‌نماید؛ زیرا گاه برخی از پژوهشگران شناخته‌شده و دقیق نیز به همین راه رفته و در بهترین حالت به دانش و دریافت خود بسنده کرده و خود را از مراجعه به فرهنگ‌های فارسی بی‌نیاز دانسته‌اند. با دقتی ژرف و شگرف در شعر حافظ مشخص می‌شود که مفهوم رند در شعر این بلبل خوش‌نوا بستان ادب و عرفان کمتر به‌تنهایی آمده است. رند در نظرگاه حافظ شیرازی همواره با عاشقی، مستی و طربناکی قرین و همراه بوده است. مفاهیم رند بازاری و بدنام لابلالی به‌عنوان فرومایه‌ترین و پست‌ترین موجوات، یعنی کسی که در بند هیچ آیین و مرام و اخلاقی نیست، تنها دوبار در شعر حافظ آمده و شگفت آنکه هر دوبار نیز آن‌ها را به خود نسبت داده است. آنچه از پی می‌آید کوشش و پژوهشی است که با روش توصیف و تحلیل و با مطالعه و بررسی منابع کتابخانه‌ای انجام گرفته و با گشایش دیوان گران‌سنگ حافظ، به بررسی صفات مثبت و منفی رند از نظرگاه وی پرداخته و خودنسبتی و دگرنسبتی این رند جانسوز و جهانسوز را درباره این صفات مثبت و منفی بررسی کند. نتیجه پژوهش بیانگر آن است که حافظ، رند با صفات مثبت را به خود و دیگران نسبت داده است، درحالی‌که رند با صفات منفی را تنها به خویشان منتسب می‌سازد که نشان از تواضع و فروتنی این شاعر وارسته و ژرف‌اندیش داشته و حافظ را بر منش نیک، اخلاقمند و آزاده نشان می‌دهد.

کلید واژه‌ها: حافظ، رند و رندی، خودنسبتی و دگرنسبتی، نسبیت اخلاق

*مسئول مکاتبات

سلیمی، حسین و بصری، سید امیررضا. (۱۴۰۵). خودنسبتی و دگرنسبتی رند و رندی در شعر حافظ؛ مطالعه موردی رند بازاری و رند لابلالی، فنون ادبی، ۱۸ (۳)، ۱۲۱-۱۳۸.



۱. مقدمه

خواجه شمس‌الدین محمد حافظ (درگذشته ۷۹۲) دردانه شاعر نغزگوی و بزرگ‌ترین غزل‌سرای ایران و یکی از نوابغ گرانمایه عالم انسانی است. او به سال ۷۲۷ هجری چشم به جهان گشود و با کلام جاودانه و رندانه خود از رخ اندیشه نقاب کشیده و جهانی را غرقه دریای بیکران حقیقت و آزادگی کرد. چنان‌که از همان آغاز تاکنون هزاران هزار تن شعرهای او را خوانده‌اند، به فکر فرو رفته‌اند، او را لسان‌الغیب و کلامش را سحر حلال نامیده‌اند. وجه تخلص و نام‌آورشدن او به حافظ، آن است که او حافظ قرآن بوده و بسیاری از ابیات دیوان او ترجمان مفاهیم و مضامین قرآنی است. در شعر حافظ واژه‌ها، معانی و شخصیت‌های پیچیده بسیاری یافت می‌شوند که هریک از آن‌ها نقش مهمی را در تبیین اندیشه‌های ژرف حافظ عهده‌دار هستند. واژه رند یکی از مهم‌ترین، عمیق‌ترین و بحث‌برانگیزترین واژه‌هایی است که در شعر وی هست. رند حافظ ویژگی‌ها و صفات مختلف و گاه متضادی چون لالایی، می‌خواره، عاشق، بدنام، ولی، رهبر و ... را به دوش می‌کشد (مرادی فیروز و محمدی، ۱۴۰۳، ص. ۱۵۶). رندی به‌عنوان بنیادی‌ترین و ژرف‌ترین مفهوم برای بیان انسان‌شناسی عارفانه شاعر از نظرگاه این بلبل خوش‌نوی بستان ادب و عرفان، آیینی بی‌همال و ایده‌آل است که وی آن را در اشعار نغز خویش آفریده و می‌توان برپایه این واژه پُرسامد در دیوان جاودانه و جادوانه غزلیات او، منشور اندیشه‌های گوناگون و جهان‌بینی این رند جانسوز و جهان‌سوز را در قلمرو نظریه اخلاقی و رفتاری دریافت. باین‌همه، رند و فرهنگ رندی و عیاری شاعرانه بیش از دیگر نام‌آوران و عارفان شعر فارسی، در دیوان گرانمایه حافظ نمایان بوده و در ارتباط با انسان‌شناسی عرفانی خویش آن را به مفهومی برجسته و اساسی تبدیل کرده است. چنان‌که رندی در نظرگاه خواجه شیراز مقامی چنان بلند داشته که درباره‌اش می‌گوید:

زمانه افسر رندی نداد جز به کسی که سرفرازی عالم درین کُله دانست

(حافظ، ۱۳۶۲، ص. ۱۱۲)

و نیز رازی در شیوه رندی نهفته که حافظ به‌واسطه آن، رندان را از معانی سطحی و منفی بی‌شماری که از دیرباز در فرهنگ و ادبیات نمود یافته، بیرون کشیده است و مقام آن‌ها را بزرگ می‌دارد:

فرصت شمر طریقه رندی که این نشان چون راه گنج بر همه کس آشکار نیست

(حافظ، ۱۳۶۲، ص. ۱۶۲)

رند در نگرگاه حافظ شخصیتی است که دربردارنده یک پارادوکس چندبُعدی، رازناک بوده که با یادکرد چنین ویژگی‌هایی، به‌خوبی نقش یک رند واقعی را در اشعار وی بر عهده داشته و کوشش برای رهیافت به عالم معنایی آن را دشوار کرده است. از این حال سبب پختگی بیشتر عرفان حافظ نسبت به مسئله رندی شده و نیز طیف گسترده‌تری از مخاطبان را شیفته شعر خود ساخته است؛ به‌گونه‌ای که «هم عارف ربّانی و عابد سالک نقش خود را در آیین آن می‌بینند و هم رمانتیک‌های سوزناک و رندان عیار عشرت‌پرست» (آشوری، ۱۳۸۱، ص. ۱۱). آری! این رندی حافظ است که می‌تواند با این‌همه نقش، جهانی را به بازی گرفته و عارف و عامی را بر گرد خویش بگرداند. وی همواره زندگی رندانه را سفارش می‌کند و کوشیده تا سرحلقه رندان جهان باشد:

در خرقة چو آتش زدی ای عارف سالک جهدی کن و سرحلقه رندان جهان باش

(حافظ، ۱۳۶۲، ص. ۵۵۰)

نیز رندی را افزون بر عاشقی و نظربازی در شمار چندین هنر خود دانسته و می‌گوید:

عاشق و رند و نظربازم و می‌گویم فاش تا بدانی که به چندین هنر آراسته‌ام

(حافظ، ۱۳۶۲، ص. ۶۲۶)

و آن‌گونه نیست که منش رندی از خاطر حافظ برود:

آن نیست که حافظ را رندی بشد از خاطر کاین سابقه پیشین تا روز پسین باشد

(حافظ، ۱۳۶۲، ص. ۳۳۰)

حافظ در اشعار خویش شخصیتی را از رند به تصویر می‌کشد که سبب دگردیسی معنایی و تحولی ژرف و بنیادی در مفهوم آن در فکر و فرهنگ صوفیانه می‌شود. با این گسست، شخصیت رند که پیش از آن در فرهنگ و ادبیات و در میان اقوال مردم با صفت‌های منفی بسیار به‌عنوان یک گروه اجتماعی ضدِ هنجارهای اجتماعی معرفی می‌شد: «پس مثنی (رند) را سیم دادند که سنگ زنند» (بیهقی، ۱۳۷۴، ص. ۲۳۴)، از چنین شخصیتی، نمونه‌ای از یک انسان کامل، متعالی و وارسته پیش چشم مخاطب عرضه می‌کند. شخصیتی که از تمامی مدل‌های انسان کامل صوفیانه فراتر می‌رود و آزاداندیشه‌تر است. به دیگر سخن، حافظ پیرامون شخصیت رند، با آشتی دادن تعارض‌ها و برگزیدن صفات نیک برخلاف ویژگی‌ها و تصاویر منفی و ناپسند پیشین، نرم زبان و درونمایه شعر خود را از حالت معمول و آشناگونه خارج می‌کند و مخاطب را به شگفتی وامی‌دارد. این‌گونه رفتار هنری، یکی از برجسته‌ترین گزاره‌های نامتعارف شعر حافظ است. چنانکه طریق رندی در دیوان این حکیم فرزانه، با صفای دل و لذت‌طلبی، بی‌پروایی و شجاع بودن، ایستادگی در مقابل شیخان ریاکار، آزادمنشی، وارستگی، همت عالی، صبر و بردباری، فروتنی، وفاداری به عهد و پیمان، فانی دانستن عالم، حقیقت‌جویی، زیبایی‌پرستی و نیز روشن‌فکری نمود می‌یابد. طریق و صفاتی که لازمه عشق و شوریدگی و عرفان است. «با ترکیب این دو فضا، فضای آمیخته‌ای در مورد رند شکل می‌گیرد که متفاوت از دو فضای درون داد اوست. این شخصیت جدید دارای ویژگی‌هایی از هر دو فضا است و علاوه بر آن از صفات جدیدی برخوردار می‌شود. خواننده با درک این فضای ذهنی آمیخته، به نظر حافظ در مورد رند نزدیک می‌شود و در جهان گفتمانی جدید می‌تواند بپذیرد که این شخصیت با ویژگی‌های منحصر به فردش یک انسان کامل و ولی باشد» (مرادی فیروز و محمدی، ۱۴۰۳، ص. ۱۵۷). باین‌همه، برای تحلیل و دریافت فهمی ژرف از معانی و مفهوم رند، باید تمام اشعار و غزلیات حافظ را بررسی کرد تا با تطبیق فضای ذهنی شاعر با ذهنیات او در جهان‌بینی جدید، با حافظ همراه شد. با دقت و واری در شعر حافظ مشخص می‌شود که مفهوم رند در شعر وی با چند عبارت و مضمون کلیدی شعرش همراه شده است؛ رند در نظرگاه این عارف وارسته همواره با عاشقی، مستی و طربناکی قرین بوده است. مفاهیم رند بازاری و بدنام لابلالی به‌عنوان فرومایه‌ترین و پست‌ترین موجودات، یعنی کسی که در بند هیچ آیین و مرام و اخلاقی نیست، تنها دوبار در شعر حافظ آمده و شگفت آنکه هر دوبار نیز آن‌ها را به خود نسبت داده است. مسئله اصلی این پژوهش آن است که حافظ، رند با صفات مثبت را به خود و دیگران نسبت داده است؛ درحالی‌که رند با صفات منفی را تنها به خویش منتسب می‌سازد که نشان از تواضع و فروتنی این شاعر وارسته و ژرف‌اندیش داشته و حافظ را بر منش نیک، اخلاقمند و آزاده نشان می‌دهد.

۱-۱. پیشینه پژوهش

در زمینه پژوهش‌هایی که از مساعی حافظ‌پژوهان و محققان به دست آمده است، تاکنون جستارهای متعددی درباره «رند» و «رندی» در شعر حافظ انجام پذیرفته که می‌توان برخی از آن‌ها را به شکل زیر برشمرد.

مرادی فیروز و محمدی (۱۴۰۲) در مقاله «تحلیل مفهوم رند در غزلیات حافظ براساس نظریه آمیختگی مفهومی» فضاهای ذهنی مربوط به واژه رند در شعر حافظ را بررسی کرده و روشن ساخته‌اند که چگونه در شعر حافظ شخصیت رند با تمام ویژگی‌ها و صفات منفی که در جهان خارج دارد، به یک شخصیت متعالی و انسان کاملی تبدیل می‌شود که شایستگی ولایت و رهبری دارد.

ایرانی و منصوری (۱۳۹۱) در مقاله «بررسی و مقایسه صفات رند و مضامین رندانه در سروده‌های حافظ شیرازی و شاه نعمت‌الله ولی» با بررسی دیوان سروده‌های حافظ و شاه نعمت‌الله ولی و تحلیل مضامین رندانه موجود در آنها، مقایسه‌ای را میان مفهوم رندی در نظر هر یک از این دو شاعر انجام داده‌اند تا از این راه بتوانند به دلایل مقبولیت و شهرت بیشتر رند حافظ نسبت به رند شاه نعمت‌الله ولی دست یابند. نتایج به‌دست‌آمده این جستار بیان‌کننده آن است که رند و رندی در شعر حافظ رازورانه است؛ درحالی‌که در شعر شاه نعمت‌الله ولی چندان رازناک نمی‌نماید.

سلیمی (۱۴۰۳) در مقاله «فهمی نو از رندی‌های زبانی حافظ» نمونه‌هایی از رندی‌های زبانی حافظ را که تاکنون در پژوهش‌ها چندان بررسی نشده بود، واری و پژوهیده‌اند.

زارع و فرشته‌حکمت (۱۳۹۸) در مقاله «مفهوم رند و رندگونی از منظر غزلیات حافظ در سه نمایشنامه عروسکی بهرام بیضایی» برای اثبات هویت وجودی شخصیت رند بر آن هستند تا با نگاهی نو، دستاورد شعری حافظ را پژوهش کنند و باتوجه به اهمیت شخصیت‌پردازی در ادبیات نمایشی در راستای ادبیات تطبیقی، به بسط شخصیت رند در شعر و نمایش بپردازند.

مظفری (۱۴۰۰) در مقاله‌ای با عنوان «خودزنی‌های رندانه حافظ». به موضوع خودزنی‌های حافظ در اشکال مختلف آن پرداخته است.

لطیف طالبی (۱۳۴۴) در مقاله «مفهوم رند و رندی در شعر حافظ» موضوع رند و رندی را در شعر حافظ به بحث گذاشته و مفاهیم آن‌ها را به صورت فشرده مطرح ساخته است.

مزارعی (۱۳۷۳) در کتاب «رندی در شعر حافظ» به طرح مفهوم رندی در شعر حافظ پرداخته و نکته‌های تحقیقی مهمی را در این زمینه مطرح ساخته است.

مرتضوی (۱۳۸۸) در کتاب مستطاب «اصول مکتب رندی» کوشیده است تا با بهره‌گیری از طبقه‌بندی فلسفه و حکمت از دیدگاه ارسطو و نیز از دید حکمای اسلامی و نیز از تأمل در شعر حافظ و بازیابی عناصر فلسفی در شعر خواجه شیرازی، به بازسازی مکتب رندی بپردازد.

ثروتیان (۱۳۸۴) در مقاله «شعر رندانه در دیوان غزلیات خواجه حافظ شیرازی» به بررسی گونه‌ای از شعر موسوم به شعر رندانه در اشعار حافظ پرداخته است.

زرین‌کوب (۱۳۸۶) از کوچه رندان: درباره زندگی و اندیشه حافظ به شرح و بیان زندگی و اندیشه حافظ می‌پردازد و مسائلی از جمله رندی و عشق را در شعر او مورد توجه قرار می‌دهد.

برخی دیگر از نویسندگان و حافظ‌پژوهان نیز، بررسی مفهوم عشق در شعر حافظ را وجهه همت خود گمارده‌اند که می‌توان به چند نمونه از آن اشاره کرد.

یمینی و عقدایی (۱۳۹۷) در مقاله «بازتاب جلوه‌های عشق عرفانی در شعر حافظ» مهم‌ترین جلوه عشق را در شعر حافظ، نوع عرفانی آن دانسته و به تحلیل و بررسی آن پرداخته‌اند.

عبدالکریمی و مسگریان (۱۳۹۹) در مقاله «معنی‌شناسی مفهوم عشق در غزلیات سعدی و حافظ در چارچوب معنی‌شناسی شناختی و نقد ادراکی مفهوم عشق را از دیدگاه معنی‌شناختی و در چارچوب نقد ادراکی بررسی کرده‌اند.

زهره‌وند (۱۳۹۰) در مقاله «عشق و مستی در شعر ابن فارض و حافظ» معتقد است که ابن فارض و حافظ، جهان عرفانی خود را بر پایه عشق بنا نهاده‌اند.

باین‌همه، موضوع رند و رندی و صفات مربوط به آن از نظرگاهی که این پژوهش به آن پرداخته است، تاکنون پژوهش‌های کمتری آن را بررسی کرده است. با بررسی دیوان حافظ، رند را دارای صفاتی متفاوت می‌یابیم که گاهی مثبت‌اند و گاه منفی. اینکه حافظ کدام‌یک از صفات رند را به خود نسبت می‌دهد و کدام صفات را به دیگران، موضوع این پژوهش است که تفاوت رویکرد آن را با دیگران پژوهش‌ها نشان می‌دهد.

۱-۲. روش و اهداف پژوهش

این پژوهش با روش توصیف و تحلیل و با مطالعه و بررسی منابع کتابخانه‌ای (کتاب‌ها، مقاله‌ها و ...) صورت پذیرفته و با گشایش دیوان حافظ به بررسی صفات مثبت و منفی رند از نظرگاه حافظ پرداخته و خودنسبتی و دگرنسبتی این رند جانسوز و جهانسوز را درباره صفات مثبت و منفی واکاوی می‌کند.

۲. بحث و بررسی

۱-۲. معانی رند

از دیرباز تاکنون برای واژه رند و رندی در فرهنگ و زبان فارسی معانی و مفاهیم مختلف و متضادی بیان شده است. در فرهنگ بزرگ سخن، رند، زیرک، سودجو و بی‌توجه به اصول اخلاقی معرفی شده است (رک: انوری، ۱۳۸۱، ج. ۴، ص. ۳۶۸۲). در فرهنگ نفیسی، در مدخل رند چنین بیان می‌شود: «رند زیرک و هشیار، غدار و بی‌باک و حيله‌باز، می‌خواهر، اوباش و فاجر، شهوت پرست، آواره، گستاخ و شوخ و منکر اهل قید و صلاحی دانسته شده که انکار وی از امور شرعی از زیرکی باشد نه از جهل» (نفیسی، ۱۳۴۳، ج. ۳، ص. ۱۶۹۴). نیز در فرهنگ فارسی، رند کسی است که پایبند آداب و رسوم اجتماعی نباشد و ظاهر خود را در ملامت دارد و باطنش در سلامت باشد (معین، ۱۳۷۵، ج. ۲، ص. ۷۶۷۷). با بررسی رند در فرهنگ لغات، بازتاب و بسامد برجسته و گستره فراوان معانی این واژه آشکار می‌شود.

۲-۲. مفاهیم رند و ریا و ترکیب رند ریایی در شعر حافظ

ترکیب دو مفهوم رند و ریا به صورت رند ریایی^۱ جز در شعر حافظ، - آن هم فقط یکبار- در اشعار دیگران سابقه ندارد. ریا عبارت است از عدم تطبیق و همسویی میان قول و فعل. رند از آنجاکه پروای هیچ مصلحتی را ندارد و از بند مصلحت‌اندیشی برای حفظ «نام و نان» خویش رسته و از وسوسه رد و قبول خلق آزاد گشته است، میان قول و فعلش یا قول و نیتش (زبان و دلش) تناقضی راه ندارد و لاجرم به‌طور مطلق بی‌ریا است. (رند= بی‌ریا) این همان کسی است که حافظ درباره‌اش می‌گوید: «ای من فدای آن که دلش با زبان یکی است» (حافظ، ۱۳۸۷، ص. ۴۲)؛ پس رندی که به معنای مطلق بی‌ریایی است با ریا قابل جمع نیست؛ بنابراین کاربرد اصطلاح «رند ریایی» درواقع به‌منزله قائل شدن به «ریاکار بی‌ریا» است و این یعنی اجتماع نقیضین که منطقاً محال و ممتنع است؛ اما صدور چنین حکمی غیرمنطقی از حکیم فرزانه‌ای چون حافظ بی‌حکمت و بی‌علت نیست. وقتی خواجه می‌فرماید:

ما نه رندان ریائیم و حریفان نفاق آن که او عالم سرّ است بر این حال گواست

(حافظ، ۱۳۶۲، ص. ۶۶)

احتمالاً می‌خواهد ما را متوجه آن سازد که از آن «روزی که» از کار بی‌بنیاد خویش یعنی «شراب و عیش نهان»^۲ خسته شده و «هرچه بادا باد»^۳ گویان، «لابالی و بی‌خیال»^۴ «بر صف رندان»^۵ زده، از آن روز -که البته روز ازل بوده، چون می‌فرماید،

مرا روز ازل کار به جز رندی نغرموندند^۶ - دیگر مانند هر رند بی‌ریا و بی‌غل و غش، مسئولیت معانی ظاهری اقوالش را نیز به عهده گرفته است.

۲-۳. طبقات و گروه‌های انسانی در شعر حافظ

به طور کلی در شعر حافظ با چهار گروه از انسان‌ها مواجهیم:

گروه اول: زاهدان حقیقی و مردان متقی؛ که در زهد و تقوی از هرگونه سالوس و تزویر منزّه و مبرایند و با آنکه در اجرای فرمان‌های حق نسبت به اهل فسق و فجور (رندان بازاری) سختگیر هستند، اما در عین حال رفتارشان با آنها - به عنوان یک هم‌نوع - در نهایت عطوفت و رأفت است و با اکسیر نگاه خویش ماهیت انسانی غرق گناه و فساد و پلیدی را تغییر می‌دهد و از او فردی مؤمن و انقلابی می‌سازند.

گروه دوم: زاهدان ریایی؛ که اگرچه در باطن به حُسن و قُبُح اعمال خویش مقید نبوده و حرام و حلال و مکروه و مباح را نمی‌شناسند و «چون به خلوت می‌روند آن کار دیگر می‌کنند»^۷ اما در ظاهر به اقتضای مصالح شخصی خویش و برای فریب خلاق به صف اهل ورع و تقوی درمی‌آیند و خود را از زمره هواداران گروه اول می‌نمایانند.

گروه سوم: رندان بازاری؛ که در بی‌اعتقادی نسبت به حُسن و قُبُح اعمال و رعایت نکردن حرام و حلال شریعت با زاهدان ریایی (گروه دوم) یکسان‌اند، اما از آنجاکه این رندی و لودگی‌شان لااقل موجب فریب خلق و بدنامی زاهدان حقیقی (گروه اول) نشده، گناهشان در نظر خداوند سبک‌تر از گناه زاهدان ریایی است.

گروه چهارم: رندان ریایی؛ که اگر چه به لحاظ درست‌کرداری و فضایل اخلاقی و تعالی فرهنگی از پیروان و تابعان و ارادتمندان گروه اول (زاهدان حقیقی) هستند و به همین لحاظ مورد احترام و ستایش‌اند، اما مروج بی‌مزد و منت فرهنگ رندان بازاری شده و سخنانی گفته‌اند که برحسب ظاهر موافق طبع رندان بازاری بوده است.

۲-۳-۱. خود حافظ را باید از زمره کدام گروه دانست؟

بدون کمترین شک و تردید باید گفت که حافظ از گروه دوم (زاهدان ریایی) نبوده است و چنان‌که از مجموعه اشعارش برمی‌آید، این گروه را جرثومه فساد، بدترین خلق و منشأ پیدایش و نشو و نمای هرگونه پلشتی و فساد و نکبت برای جامعه بشری دانسته و با تمام امکان در هر شرایطی به معرفی و افشای ایشان کوشیده است. همچنین حافظ را از گروه اول (مردان متقی و زاهدان حقیقی) نیز نمی‌توان شمرد. هرچند که ستایشگر ایشان است و به ارادت و پیروی‌شان افتخار می‌کند؛ اما چنان‌که خود می‌گوید، با وجود تلاش در تزکیه نفس و طاعت و دعای صبح و آه شب^۸ و درس قرآن و مناجات در خلوت شب‌های تار^۹... که گاه از وسوسه‌های نفس طامع^{۱۰} و مکاره خاطرش به گناهان خُرد «موسوس» شده^{۱۱}، و آن‌چنان‌که شایسته مقام صدق و اخلاص اوست، با لفظی صریح و خالی از ابهام فرموده:

حاش‌الله که نی‌ام معتقد طاعت خویش این قدر هست که گه‌گه قدحی می‌نوشم

(حافظ، ۱۳۶۲، ص. ۶۸۰)

همچنین می‌بایست گفت که حافظ متعلق به گروه چهارم (رندان ریایی) نیز نیست. چون ایشان را در محیط اطراف خود می‌دیده که با عناوین رسمی و آبرومند، از قبیل پیر و مراد و استاد و شیخ‌الاسلام و فقیه و مفتی و دانشمند و متکلم و فیلسوف و ... معمولاً در «برج عاج» پاک‌دامنی و تقوای خویش، از اتهام حشرونشر با رندان بازاری، تمام هم‌وغم خویش را صرف

آموختن علوم و معارف و نیز حفظ نام نیک و «لقمه‌پرهیزی»^{۱۲} و «ملاط رند شراب‌خواره»^{۱۳} مبرا می‌نموده‌اند. اعضای این گروه در تمام عمر، حتی یک‌بار هم گذارشان به خرابات و مواجهه با رندان بازاری نکشیده و اگر هم برحسب قضای الهی همچون شیخ صنعان یک‌بار به حلقه لابلالیان اباحتی و ترسایان شراب‌خواره افتاده‌اند در همان یک‌بار چنان از خرد بیگانه و از خود بیخود شده‌اند که برای اسلام و مسلمانی ذره‌ای آبرو بر جای نگذاشته‌اند.

در نظر مردان منزّه و «خوش‌آبرو»ی عصر او دنیای رندان بازاری یعنی مزبله فساد اخلاقی و تباهی حیثیت انسانی، که ممکن نیست در آن کمترین نشانه‌ای از ارزش‌های معنوی و اخلاقی یافت شود. ایشان به همان شدت از نزدیکی با رندان پرهیز می‌کنند که از نزدیکی با طاعونیان و جذامیان. طبیعی است که وقتی حافظ از زمره آحاد متعلق به گروه‌های اول و دوم و چهارم نیست، پس لابد از گروه سوم یعنی رندان بازاری است. به‌راستی آیا حافظ به معنای اساسی و بازاری کلمه یک رند است؟ اگر از خود او سؤال کنیم ممکن است از روی فروتنی و افتادگی و بی ادعایی مطلق که دارد به ما بگوید آری. چنان‌که جایی فرموده است:

چون من گدای بی‌نشان، مشکل بود یاری چنان سلطان کجا عیش نهمان با رند بازاری کند

(حافظ، ۱۳۶۲، ص. ۳۸۸)

اصولاً اقوال مبتنی بر این‌گونه فروتنی‌ها - که شیوه مرضیه سلوک عرفای بزرگ ماست - بسیار در شعر حافظ آمده، اما باید بگوییم انتساب او به طایفه رندان بازاری نه از جهت اخلاقی و شیوه عملی زندگی اوست. بلکه از جهت قرب مکان و رفت‌وآمد داشتن در یک محله و همسایگی اقتصادی اجتماعی است که می‌توان گفت بی‌تردید حافظ با این طایفه بسیار نزدیک و حتی دم‌خور بوده است؛ چراکه در شعرش چنان نشانه‌های لطیفی از آگاهی‌اش نسبت به احوال رندان و تسلط به زبان و اصطلاحات خاص فرهنگ ایشان وجود دارد که احتمال مراده و حشرونشر او با رندان را بسیار زیاد می‌سازد. تا آنجا که یکی از محققان معاصر چون نتوانسته است رد پای او را در مسجد و خانقاه - که از اماکن دلخواه زاهدان حقیقی بوده و در زمانه او زاهدان ریایی زیرکانه غصبش کرده‌اند بیابد، لذا بر آن شده است که - هرچند ناامیدانه - از کوچه رندان بگذرد تا مگر در آنجا نشانی از او بیابد (ر.ک: زرین‌کوب، ۱۳۸۶، مقدمه).

متأسفانه اطلاعات علمی و مستند ما راجع به زندگی واقعی حافظ بسیار ناچیز است و نمی‌دانیم از نظر موقعیت اقتصادی اجتماعی چه پایگاهی داشته و به کدام گروه یا طبقه اجتماعی وابسته بوده است. به گفته زرین‌کوب «شاعر شیراز در یک عمر که به پیرانه‌سر هم رسیده چندان رندانه زیست که نه رد پای درستی از خود باقی گذاشت، نه سرگذشتی. آن روشنی که یک اثر هنری را آیینۀ احوال هنرمند می‌کند در شعر او نیست و از سرگذشت او نیز آن قدر کم در شعرش رسوب کرده است که نمی‌توان از خلال این اشعار، سیمای واقعی او را به درستی طرح کرد. نه نامه‌ای از او در دست است نه یادداشت روزانه‌ای. تاریخ‌نویسان هر عصر از شرح جنایات نام‌آوران هرگز به احوال دیگران نمی‌پرداخته‌اند. روایات تذکره‌نویسان هم در این باب نه کهنه است و نه اعتمادکردنی. بیشتر قصه‌هایی است که فقط طبع افسانه‌جوی خیال‌پرستان را قانع می‌کند و ظاهراً آن‌همه را بر ساخته‌اند تا بعضی نکته‌های مبهم و اسرارآمیز را که در شعر وی هست تفسیر کرده باشند» (ر.ک: زرین‌کوب، ۱۳۸۶، مقدمه).

چنان‌که ملاحظه می‌شود تمام آنچه راجع به زندگی حافظ گفته‌اند یا صورت قصه و افسانه دارد یا اگر واقعی است بسیار کلی و نامشخص است. با آنکه مردم راجع به مشاهیر و چهره‌های مطرح زمانه خویش بسیار کنجکاوند و رویدادهای خرد و کلان زندگی ایشان را ثبت می‌کنند، راجع به حافظ با آن‌همه شهرت که «تحفه سخنش می‌برند دست به دست»^{۱۴} هیچ اطلاع موثقی برای ما به جای نگذاشته‌اند. او را خواجه لقب داده‌اند و معلوم نیست چرا! اگر حافظ به‌راستی از خواجگان - یعنی مردم مرقّه، متمکن و دارای جاه و مقام اقتصادی اجتماعی - بوده، پس این‌همه اظهار تنگدستی و درگیری با فقر و تنگنای معیشت در شعر او برای چیست؟

حافظا در گنج فقر و خلوت شب‌های تار
تا بود وردت دعا و درس قرآن غم مخور
(حافظ، ۱۳۶۲، ص. ۵۱۶)

و نیز در ابیاتی دیگر می‌گوید:

ما آبروی فقر و قناعت نمی‌بریم
با پادشه بگوی که روزی مقدر است
(حافظ، ۱۳۶۲، ص. ۹۶)

فقر ظاهر مبین که حافظ را
سینه گنجینه محبت اوست
(حافظ، ۱۳۶۲، ص. ۱۳۶)

حافظ از فقر مکن ناله که گر شعر این است
هیچ خوش‌دل نپسندد که تو محزون باشی
(حافظ، ۱۳۶۲، ص. ۹۱۴)

حافظ غبار فقر و قناعت ز رخ مشوی
کاین خاک بهتر از عمل کیمیاگری
(حافظ، ۱۳۶۲، ص. ۹۰۰)

گر چه گردآلود فقرم، دور باد از همتم
گر به آب چشمه خورشید دامن تر کنم
(حافظ، ۱۳۶۲، ص. ۶۹۲)

گنج زر گر نبود کنج قناعت باقی است
آن که آن داد به شاهان به گدایان این داد
(حافظ، ۱۳۶۲، ص. ۲۳۲)

و نیز اگر درویش است و مقل حال پس لقب خواجه را برای چه به او داده‌اند؟

برخی محققان، تنها با استناد به قطعه‌ای از شعرش که در آن حافظ، خود را صاحب استر گمشده‌ای دانسته که در خواب آن را در اسطبل جلال‌الدین مسعود شاه دیده،^{۱۵} و نیز با استناد به گفته مشکوک بعضی تذکره‌نویسان که پدر حافظ را تاجر دانسته‌اند (ر.ک: زرین‌کوب، ۱۳۸۶، صص. ۱-۲) و نیز با تکیه به همین نکته که مردم او را خواجه لقب داده‌اند، در نهایت این احتمال را بسیار قوی دانسته که حافظ از زمره خواجه‌گان شهر بوده و هنگام همراهی با موکب بزرگان «سواره می‌رفته» (زرین‌کوب، ۱۳۸۶). درحالی‌که برای ابطال تمام این آرا حدس و گمانی و برای نشان دادن اینکه حافظ حقیقتاً از طبقات محروم جامعه بوده، چنان‌که خود می‌گوید:

هنر بی‌عیب حرمان نیست لیکن
ز من محروم‌تر کی سائلی بود
(حافظ، ۱۳۶۲، ص. ۴۳۸)

و نه تنها «خواجه سواره» نبوده، بلکه از قضا در جامعه خویش و در کنار «همراهان سواره» او «پیاده می‌رفته» همین یک بیت شعرش کافی است که فرموده:

تو دستگیر شو ای خضر پی‌خجسته که من
پیاده می‌روم و همراهان سواران‌اند
(حافظ، ۱۳۶۲، ص. ۳۹۶)

به هر تقدیر از میان انبوه حرف و سخن‌های حدس و گمانی که راجع به حافظ گفته‌اند، آنچه می‌توان به‌عنوان اطلاعات یقینی و مورد وثوق همگانی بدان اتکا کرد، فقط این است که می‌دانیم او حافظ قرآن بوده و جامع جمیع ملکات و فضایل ستوده انسانی و دست‌اندرکار علم و هنر و فلسفه و منطق و حدیث و تفسیر و شعر و ادب تازی و پارسی. این مقدار علم و اطلاع را هم اشعار او تأیید می‌کنند و هم نظر محققان و مورخان.

باوجود این همه ابهامات و تاریکی‌های مربوط به صحنه واقعی زندگی او، به هر حال یک نکته بر ما مسلّم است و آن اینکه چون به‌طور رسمی جزو مشاهیر «تصدیق‌دار» و صاحب کُرسی در مقامات ظاهری از علم و فلسفه و عرفان و نیز دارای مریدان و شاگردان نبوده و طبعاً ارتباط احتمالی او با رندان «نام و نان» او را به خطر نمی‌افکند، می‌شود باور کرد که از نزدیکی و ارتباط با ایشان پروایی نمی‌داشته است. این مقدمات، راه را تا آنجا برای ما باز می‌کند که حتی اگر نخواهیم و نتوانیم بگوییم او اصلاً از میان رندان برخاسته -که تازه با این فرض هم سخن محال و نامعقولی نگفته‌ایم-، لاف می‌توانیم بگوییم این احتمال بسیار زیاد است که حافظ با مردم فقیر و به‌حسب ظاهر، بی‌فرهنگ یعنی رندان اهل یک محله بوده است. او قلباً به این حقیقت مؤمن بوده که در طریق حق، کار به نیت است و نهاد پاک؛ لذا با اطمینان از نیت پاک و آگاهی از نهاد نیک خویش تردید نداشته که عاقبت کامروایی از آن اوست:

حافظ نهاد نیک تو کامت برآورد جان‌ها فدای مردم نیکونهاد باد

(حافظ، ۱۳۶۲، ص. ۲۱۲)

بی‌دلیل نیست که هنوز هم پس از قرن‌ها، حتی رندان بازاری از توده‌های مردم که هیچ از اصطلاحات و تعبیر و تأویلات عرفانی سر در نمی‌آورند، با توجه به معانی ظاهری همان آیات صدق و صفا و ایات مبین الهامات غیبی، زنگار غم و نامرادی از دل می‌زدایند و کام تلخ جان را به شکر کلام او شیرین می‌سازند.

حافظ خوب می‌داند که خارج از آن محوطه کوچک و محقری که خانه یا میخانه اوست، گروه دوم (زاهدان ریایی) خلق را فقط به بهشت وعده می‌دهند؛ همچنین می‌داند که بیرون از آن خلوت پاک ملکوتی، گروه چهارمی (رندان ریایی) نیز وجود دارند که اگرچه هرگز نمی‌توان منکر خدمات علمی و فرهنگی‌شان در راه توسعه علم و اخلاق الهی شد، اما اکثر ایشان در دنیای تجربه، آن‌چنان ناآزموده‌اند که اگر یک‌بار گذارشان به خرابات (به معنای دنیای پر از فریب شهوات و امیال نفسانی) افتد، فرجامی جز فرجام شیخ صنعان نخواهند داشت. این‌ها برای آنکه نشان بدهند با مردم بازاری، حتی بدنام‌ترینشان که رندان باشند، نزدیک‌اند و این نزدیکی هم فقط برای اصلاح مشکلات و بهبود زندگی ایشان است، اصطلاحات و زبان فرودست‌ترین گروه اجتماعی را به کار می‌برند. به زبان ایشان سخن می‌گویند، برای اینکه نشان بدهند ایشان را می‌فهمند و بدین ترتیب با این هم‌زبانی، خلق را به سوی خود کشانده و به موعظه و ارشاد و تزکیه و تربیتشان پردازند؛ اما فقط به شرط آنکه رندان از خرابات خود به خانقاه ایشان بیایند نه اینکه ایشان از خانقاه خود سری به خرابات خلق بزنند. در خلوت خانقاه و خانه‌هایشان، در جمع مریدان آبرومندشان برای همین اقشار غزلیات عرفانی می‌سروده‌اند، رسالات علمی و اخلاقی می‌نوشته‌اند، در مساجد و صومعه‌ها به منبر می‌رفته‌اند و با این کارها نشان می‌داده‌اند که ایشان را می‌فهمند و مشفقانه دوستدار سعادت ایشان‌اند.

مهم‌ترین وظیفه‌ای که اکثر این مردان منزّه برای خود قائل بوده‌اند، عبارت بوده است از «زاویه‌نشینی» و «لقمه‌پرهیزی» و «ملاّت رند شراب‌خواره» و اجتناب از رفت‌وآمد با این طایفه. به مریدان آبرومندشان نیز می‌آموخته‌اند که از گذار به اماکن مشکوک و دوستی با افراد مشکوک پرهیزید. چون مردم هرکسی را در هر جایی که ببینند به اهل همان‌جا منسوب می‌نمایند و این برای سلامت نفس و نام نیک شما زیان دارد؛ اما حافظ از این جمله نیست. هیچ‌گاه «جامه کس سیه و دلق خود ازرق»^{۱۶} نکرده است و ابراز می‌داشته که:

مرا که نیست ره و رسم لقمه‌پرهیزی چرا ملاّت رند شراب‌خواره کنم

(حافظ، ۱۳۲۰، ص. ۲۴۱)

بلکه از فحوای مضمّر و صریح اشعارش و نیز آنچه تذکره نویسان راجع به او گفته‌اند بر می‌آید که او هیچ‌گاه جزو مشاهیر «تصدیق‌دار» و «خوش پرستی» و بالانشین نبوده است. اگر نامی داشته از جمع همان طایفه آلوده به ننگ (رندان) اخذ کرده و اگر ننگی داشته از نام و نام‌آوری‌های دروغین بوده است:

از ننگ چه گویی که مرا نام ز ننگ است وز نام چه پرسى که مرا ننگ ز نام است
(حافظ، ۱۳۶۲، ص. ۱۱۰)

او به دنبال انسان است و ارتباط و همدلی و مهرورزی نسبت به او. اگر چه عارف است و باید در طلب وصال خدا باشد، وصال خدا را نه در خلوت بلکه در میان جماعت و از طریق وصال خلق نیز جست‌وجو می‌کند. هر جا که هست غرضش وصال انسان و از آن طریق وصال خداست:

غرض ز مسجد و میخانه‌ام وصال شماس است جز این خیال ندارم خدا گواه من است
(حافظ، ۱۳۶۲، ص. ۱۲۴)

گویی در قلب اجتماع پر از جهل و تباهی رندان خراباتی زیسته است. با ایشان پیاله زده، با ایشان ملامت و بدنامی کشیده و با ایشان در سر خمار چشیده است. با این همه نه تنها از تمام آن ناموران خوش‌پرستی‌ز عصر خود عالم‌تر، زاهدتر، وارسته‌تر، هنرمندتر و کامل‌تر بوده است و چه بسا از برکت انقاس پاک قدسی‌اش برخی از همان بدنامان خوار و بی‌مقدار، قدیسان رفیع مرتبه‌ای شده‌اند. حافظ اگر دم از رندی زده در عالم واقع نیز رند بوده است؛ اما نه رند بازاری و نه رند ریایی، بلکه رند پارسا. امروز دیگر بر هر طفل راهی دبستان حافظ‌شناسی آشکار است که در شعر او شراب می‌تواند گذشته از تعبیر عرفانی‌اش به معنای همان شراب انگوری نیز باشد و معشوق نیز گذشته از خدا، می‌تواند یکی از همان سیه‌چشمان «بالابلند عشوه‌گر نقش باز»^{۱۷} خطه فارس باشد و مطرب نیز همان چنگی با کُرُوفر خرابات رندان؛ اما آیا در شعر صوفیان خانقاهی عصر او می‌توان نشانی از شراب انگوری، زن و موسیقی جست؟

۲-۴. رند لالالی و رند بازاری در شعر حافظ

با دقت در شعر حافظ مشخص می‌شود که مفهوم رند در شعر وی کمتر به تنهایی آمده است. رند در نظرگاه این عارف وارسته همواره با عاشقی، مستی و طربناکی قرین و همراه بوده است. مفاهیم رند بازاری و بلنام لالالی به عنوان فرومایه‌ترین و پست‌ترین موجودات، یعنی کسی که در بند هیچ آیین و مرام و اخلاقی نیست، تنها دوبار در شعر حافظ آمده است و عجیب آنکه هر دوبار نیز آن‌ها را به خود نسبت داده است.

کجا یابم وصال چون تو شاهی من بدنام رند لالالی
(حافظ، ۱۳۶۲، ص. ۹۲۴)

نیز در این بیت می‌گوید:

چون من گدای بی‌نشان، مشکل بود یاری چنان سلطان کجا عیش نهان با رند بازاری کند
(حافظ، ۱۳۶۲، ص. ۳۸۸)

در این اشعار می‌بایست نکاتی را در نظر داشت؛ نخست از اینکه حافظ این مفاهیم را به عنوان پست‌ترین و فرومایه‌ترین صفات به هیچ کس نسبت نمی‌دهد، باید نتیجه گرفت که از نظر او کسی که تا این حد پست باشد وجود ندارد. خوبی و بدی در انسان‌ها نسبی است و بد مطلق وجود ندارد یا اگر وجود دارد دیگر انسان نیست؛ بلکه شیطانی است در لباس انسان. اما وقتی با کمال تعجب مشاهده می‌شود که این پست‌ترین صفات را به خود نسبت می‌دهد، باید توجه داشت که این انتساب در مقابله و مقایسه با مردم معمولی نیست، بلکه در مقابل معشوق خود، یعنی سلطان دل و جان خویش است که هم محبوب است، هم ممدوح است و هم معبود است. یعنی کمال خوبی و زیبایی و خیر مطلق. اگر چه حتی در مقابل مخلوق نیز چنین فروتنی‌هایی از حافظ عجیب نیست. چنان‌که در مواردی می‌گوید:

سیاه‌نامه‌تر از خود کسی نمی‌بینم چگونه چون قلمم دود دل ز سر نرود
(حافظ، ۱۳۶۲، ص. ۴۵۴)

نیز:

گفتی از حافظ ما بوی ریا می‌آید آفرین بر نفست باد که خوش بردی بوی
(حافظ، ۱۳۶۲، ص. ۹۶۸)

همچنین می‌آورد:

مگو دیگر که حافظ نکته‌دان است که ما دیدیم و محکم جاهلی بود
(حافظ، ۱۳۶۲، ص. ۴۳۸)

در مقابل صفات منفی و فرومایه رند در نظرگاه حافظ که وی چنان‌که از اشعارش برمی‌آید آن‌ها را تنها به خویشتن منتسب می‌سازد، رند با صفات مثبت را به خود و دیگران نسبت داده است که نشان از تواضع و فروتنی این شاعر وارسته و ژرفاندیش بوده و جهت فکری و جهان‌بینی حافظ و نیز مثنوی و منش شاعری وی را آینه‌وار نشان می‌دهد. چنان‌که در این بیت حافظ با بیان ویژگی مثبت رند و حمایت از باده‌گساری به قیام علیه بنیان مذهبی عصر خود و نیز زاهدان ریایی برمی‌خواهد:

حافظا می‌خور و رندی کن و خوش باش ولی دام تزویر مکن چون دگران قرآن را
(حافظ، ۱۳۶۲، ص. ۳۴)

نیز در بیتی دیگر حافظ، رند را در معنی آگاه به اسرار می‌آورد. راز درون پرده‌ای که زاهد نمی‌تولند به آن پی ببرد و تنها رند قادر به کشف آن است:

راز درون پرده ز رندان مسست پرس کاین حال نیست صوفی عالی‌مقام را
(حافظ، ۱۳۶۲، ص. ۳۰)

نیز در بیت زیر، حافظ رندان را در بیان صفت وارستگی‌شان آورده و به نوعی خود در میان بینی و دیگر میان بینی در این بیت حس می‌شود و گویا شاعر خود را سرحلقه رندان وارسته می‌داند:

عیب رندان مکن ای زاهد پاکیزه‌سرشت که گناه دگری بر تو نخواهند نوشت
(حافظ، ۱۳۶۲، ص. ۱۷۲)

همچنین در بیت زیر معنی و صفت مستغنی و بی‌نیاز بودن رندان بیان شده است. انسانی که از تعلقات خویش گذشته و به مبارزه با انتقادات زاهدان می‌پردازد:

ساقی به بی‌نیازی رندان که می‌بده تا بشنوی ز صوت مغنی هوالغنی
(حافظ، ۱۳۶۲، ص. ۹۵۶)

منظور حافظ از مصراع دوم بیت یادشده آن است که صدای آوازخوان نیز از بی‌نیازی رندان حکایت می‌کند و می‌گوید: رندان، وارسته و بی‌نیازند.

نیز معانی و صفات مثبت دیگری را حافظ در بیان واژه رند، به خود و دیگران منتسب می‌سازد. چنان بلاکشی:

نازپرورد تنعم نبرد راه به دوست عاشقی شیوه رندان بلاکش باشد
(حافظ، ۱۳۶۲، ص. ۳۲۶)

فروتنی:

زاهد غرور داشت سلامت نبرد راه
رند از سر نیاز به دارالسلام رفت
(حافظ، ۱۳۶۲، ص. ۱۸۴)

عیاری:

نیست در بازار عالم خوش‌دلی ور زانکه هست
شیوه رندی و خوش‌باشی عیاران خوش است
(حافظ، ۱۳۶۲، ص. ۱۰۴)

بی توجه به سود و زیان:

نام حافظ رقم نیک پذیرفت ولی
پیش رندان رقم سود و زیان این همه نیست
(حافظ، ۱۳۶۲، ص. ۱۶۶)

ولی:

رندان تشنه لب را آبی نمی‌دهد کس
گویی ولی‌شناسان رفتند از این ولایت
(حافظ، ۱۳۶۲، ص. ۲۰۲)

آزادگی و انسانیت:

رندی آموز و کرم کن که نه چندان هنر است
حیوانی که ننوشد می و انسان نشود
(حافظ، ۱۳۶۲، ص. ۴۵۶)

عاشق، مست، گناهکار:

من ار چه عاشقم و رند و مست و نامه‌سیاه
هزار شکر که یاران شهر بی‌گنهند
(حافظ، ۱۳۶۲، ص. ۴۰۸)

مخالف مصلحت:

رند عالم‌سوز را با مصلحت‌بینی چه کار
کار ملک است آنکه تدبیر و تأمل بایندش
(حافظ، ۱۳۶۲، ص. ۵۵۸)

۲-۵. تواضع و نسبت اخلاق در شعر حافظ

فروتنی و رعایت اخلاق در زمره برجسته‌ترین صفات انسانی شمرده می‌شود. حافظ از جمله شاعرانی است که عمده‌ترین اصول اخلاقی او برآمده از اندیشه‌هایی است که در لفافه عرفان خاص وی پیچیده شده است. به دیگر سخن، اخلاق و اخلاق‌گرایی از کلیدی‌ترین عنصر رمزگشایی شعر حافظ به شمار می‌آید و به سرشت وی برمی‌گردد. خواجه بارها بر این مهم -که شیوه مرضیه سلوک عرفای بزرگ ماست- تأکید داشته و می‌گوید: «حافظ افتادگی از دست مده زان که حسود / عرض و مال و دل و دین در سر مغروری کرد» (حافظ، ۱۳۶۲، ص. ۲۸۶). باین‌همه، مطابق جستار و پژوهش حاضر و باتوجه به رسالت شعر حافظ، وی، رند با صفات مثبت را به خود و دیگران نسبت داده، درحالی که رند با صفات منفی را تنها به خویشان متسبب می‌سازد که نشان از تواضع و فروتنی این شاعر وارسته و ژرف‌اندیش داشته و حافظ را بر منش نیک، اخلاقمند و آزاده نشان می‌دهد.

۳. نتیجه

حافظ مایه فخر و افتخار عالم شعر و ادب فارسی و سخن سرای ممتاز همه ادوار تاریخی است که در دیوان گرانقدر او هیچ یک از تعابیرش به اندازه رند، گفت و گوهای فراوان پدید نیاورده است. چنان که مشاهده می شود هیچ اصطلاحی نیز به اندازه رند در دیدگاه پژوهشگران زبان و اندیشه حافظ، روشن و بی نیاز از پژوهش نبوده و از نظرها پنهان نمانده است. از این روست که هر چه در این زمینه به شرح و بسط پرداخته شود، باز جان کلام ناگفته خواهد ماند و سرانجام به آن لطیفه وصف ناشدنی بر خواهیم خورد. در این باره داوری سخت دشوار می نماید؛ زیرا گاه برخی از پژوهشگران ممتاز نیز به همین راه رفته و در بهترین حالت به دانش و دریافت خود بسنده کرده و خود را از مراجعه به فرهنگ های فارسی بی نیاز دانسته اند. حافظ اگر دم از رندی می زند در عالم واقع نیز رند بوده است؛ اما نه رند بازاری و نه رند ریایی، بلکه رند پارسا. حافظ در غزل های خویش شخصیتی را از رند به تصویر می کشد که سبب دگر دسی معنایی و تحوّل ژرف و بنیادی در مفهوم آن در فکر و فرهنگ صوفیانه می شود. با این گسست، شخصیت رند که پیش از آن در فرهنگ و ادبیات و در میان اقوال مردم با صفات های منفی بسیار به عنوان یک گروه اجتماعی ضد هنجارهای اجتماعی معرفی می شد، از چنین شخصیتی، نمونه ای از یک انسان کامل، متعالی و وارسته پیش چشم مخاطب عرضه می کند. شخصیتی که از تمامی مدل های انسان کامل صوفیانه فراتر می رود و آزاداندیشانه تر است. دیگر آنکه با دقتی ژرف و شگرف در شعر حافظ مشخص می شود که مفهوم رند در شعر وی کمتر به تنهایی آمده است.

رند در نظرگاه حافظ شیرازی همواره با عاشقی، مستی و طربناکی قرین و همراه بوده است. مفاهیم رند بازاری و بدنام لابلالی به عنوان فرومایه ترین و پست ترین موجودات، یعنی کسی که در بند هیچ آیین و مرام و اخلاقی نیست، تنها دوبار در شعر حافظ آمده و عجیب آنکه هر دوبار نیز آن ها را به خود نسبت داده است. البته گفتنی است هنگامه آنکه حافظ پست ترین صفات رند را به خود نسبت می دهد، باید توجه داشت که این انتساب در مقابله و مقایسه با مردم معمولی نیست، بلکه در مقابل معشوق خود، یعنی سلطان دل و جان خویش است که هم محبوب و هم ممدوح است و هم معبود. یعنی کمال خوبی و زیبایی و خیر مطلق. اگر چه در مقابل مخلوق نیز چنین فروتنی هایی از حافظ عجیب نیست. در مقابل صفات منفی و فرومایه رند، حافظ، رند با صفات مثبت را به خود و دیگران نسبت داده است که نشان از تواضع و فروتنی این شاعر وارسته و نیک اندیش داشته و حافظ را بر منش نیک، اخلاقمند و آزاده نشان می دهد.

پی نوشت ها

۱. ما نه رندان ریاییم و حرفان نفاق آن که او عالم سرست بدین حال گواست (حافظ، ۱۳۶۲، ص. ۶۶).
۲. شراب و عیش نهان چیست؟ کار بی بنیاد (حافظ، ۱۳۶۲، ص. ۲۱۰).
۳. زدیم بر صف رندان و هر چه بادا باد (حافظ، ۱۳۶۲، ص. ۲۱۰).
۴. کجا یابم وصال چون تو شاهی من سرمست رند لابلالی (حافظ، ۱۳۶۲، ص. ۹۲۴).
۵. زدیم بر صف رندان و هر چه بادا باد (حافظ، ۱۳۶۲، ص. ۲۱۰).
۶. مرا روز ازل کاری به جز رندی نغرمودن هر آن قسمت که آنجا رفت از آن افزون نخواهد شد (حافظ، ۱۳۶۲، ص. ۳۳۸).

۷. واعظان کاین جلوه در محراب و منبر می کنند
چون به خلوت می روند آن کار دیگر می کنند
(حافظ، ۱۳۶۲، ص. ۴۰۴)
- در برخی نسخ به جای واعظان، زاهدان ذکر شده است.
۸. دعای صبح و آه شب کلید گنج مقصود است
بیدین راه و روش می رو که در دلدار پیوندی
(حافظ، ۱۳۶۲، ص. ۸۷۸)
۹. حافظا در کنج فقر و خلوت شب های تار
تا بُود وردت دعا و درس قرآن غم مخور
(حافظ، ۱۳۶۲، ص. ۵۱۶)
۱۰. مرا گر تو بگذاری ای نفس طامع
بسی پادشاهی کنم در گدایی
(حافظ، ۱۳۶۲، ص. ۹۸۲)
۱۱. لب از ترشح می پاک کن ز بهر خدا
که خاطرم به هزاران گنه موسوس شد
(حافظ، ۱۳۶۲، ص. ۳۴۲)
۱۲. مرا که نیست ره و رسم لقمه پرهیزی
چرا ملامت رند شراب خواره کنم
(حافظ، ۱۳۲۰، ص. ۲۴۱)
۱۳. (حافظ، ۱۳۲۰، ص. ۲۴۱)
۱۴. زبان کلک تو حافظ چه شکر آن گوید
که گفته سخت می برند دست به دست
(حافظ، ۱۳۶۲، ص. ۵۶)
۱۵. دوش در خواب چنان دید خیالم که سحر
بسته بر آخور او استر من جو می خورد
هیچ تعبیر نمی دانمش این خواب که چیست
تو بفرمای که در فهم نداری ثانی
(حافظ، ۱۳۲۰، قطعات ۳۷۴)
۱۶. ما نگوییم بد و میل به ناحق نکنیم
جامه کس سیه و دلخ خود ارزق نکنیم
(حافظ، ۱۳۶۲، ص. ۷۵۸)
۱۷. بالابلند عشوه گر نقش باز من
کوتاه کرد قصه زهد دراز من
(حافظ، ۱۳۶۲، ص. ۸۰۰)

منابع

- آشوری، داریوش (۱۳۸۱). عرفان و زندگی در شعر حافظ: بازنگریسته هستی شناسی حافظ. مرکز.
انوری، حسن (۱۳۸۱). فرهنگ بزرگ سخن. مرکز.
ایرانی، محمد، و منصوری، زهرا (۱۳۹۱). بررسی و مقایسه صفات رند و مضامین رندانه در سروده های حافظ شیرازی و شاه نعمت الله ولی. سبک شناسی نظم و نثر فارسی (بهار/دب)، ۳، ۱-۱۳.
<https://www.bahareadab.com/pdf/462.pdf>
بیهقی، ابوالفضل (۱۳۷۴). تاریخ بیهقی (علی اکبر فیاض، مصحح). نشر علم.
ثروتیان، بهروز (۱۳۸۴). شعر رندانه در دیوان غزلیات خواجه حافظ شیرازی. مجله حافظ، (۱۹)، ۶۸-۷۲.
<https://ensani.ir/fa/article/202338>

- حافظ شیرازی، شمس الدین محمد (۱۳۲۰). دیوان حافظ (محمد قزوینی و قاسم غنی، مصححان). زوآر.
- حافظ شیرازی، شمس الدین محمد (۱۳۶۲). دیوان حافظ (ناتل خانلری، پرویز، مصحح، ج. ۱ و ۲). خوارزمی.
- حافظ شیرازی، شمس الدین محمد (۱۳۸۷). دیوان حافظ (سید محمد قدسی، مصحح). چشمه.
- زارع، نیلوفر، و فرشته حکمت، فرشاد (۱۳۹۸). مفهوم رند و رندگونی از منظر غزلیات حافظ در سه نمایشنامه عروسکی بهرام بیضایی. پژوهش‌های ادبیات تطبیقی، ۷(۴)، ۵۳-۶۹. https://clrj.modares.ac.ir/article_5959.html
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۸۶). از کوچه زندان: درباره زندگی و اندیشه حافظ. سخن.
- زهره‌وند، سعید (۱۳۹۰). عشق و مستی در شعر ابن فارض و حافظ. کاوش‌نامه ادبیات تطبیقی، ۳(۳)، ۵۱-۸۲. <https://ensani.ir/fa/article/349724>
- سلیمی، حسین (۱۴۰۳). فهمی نو از رندی‌های زبانی حافظ. فنون ادبی، ۱۶(۳)، ۱۳۵-۱۵۰. <https://doi.org/10.22108/liar.2024.140904.2364>
- عبدالکریمی، سپیده، و مسگریان، پرستو (۱۳۹۹). معنی‌شناسی مفهوم عشق در غزلیات سعدی و حافظ در چارچوب معنی‌شناسی شناختی و نقد ادراکی. متن‌پژوهی ادبی، ۲۴(۸۳)، ۲۲۳-۲۵۶. https://ltr.atu.ac.ir/article_9537.html
- لطیف طالبی، عبداللطیف (۱۳۴۴). مفهوم رند و رندی در شعر حافظ. قند پارسی، ۱۶(۱۶).
- <https://www.ensani.ir/fa/article/283463>
- مرادی فیروز، شهرام، و محمدی، علی (۱۴۰۲). تحلیل مفهوم رند در غزلیات حافظ بر اساس نظریه آمیختگی مفهومی. نشریه پژوهش‌های زبان‌شناسی تطبیقی، ۱۳(۲)، ۱۵۵-۱۷۶. <https://doi.org/10.22084/rjhl.2024.28171.2283>
- مرتضوی، منوچهر (۱۳۸۸). مکتب حافظ (ج. ۱ و ۲). انتشارات توس.
- مزارعی، فخرالدین (۱۳۷۳). رندی در شعر حافظ. انتشارات کویر.
- مظفری، روح‌الله (۱۴۰۰). خودزنی‌های رندانه حافظ. تفسیر و تحلیل متون زبان و ادبیات فارسی (دهخدا)، ۱۳، ۳۴۳-۳۵۹. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1816248>
- معین، محمد (۱۳۷۵). فرهنگ فارسی (ج. ۲). امیرکبیر.
- نفیسی، علی‌اکبر (۱۳۴۳). فرهنگ نفیسی (ج. ۳). امیرکبیر.
- یمینی، هما، و عقدایی، تورج (۱۳۹۷). بازتاب جلوه‌های عشق عرفانی در شعر حافظ. عرفان اسلامی، ۱۵(۵۷)، ۳۷۷-۳۵۳. <https://www.sid.ir/paper/191379/fa>

References

- Abdulkarimi, S., & Mesgarian, P. (2019). Semantics of the concept of love in the lyric poems of Saadi and Hafez in the framework of cognitive semantics and perceptual criticism. *Literary Textual Studies*, 24(83), 223-256. https://ltr.atu.ac.ir/article_9537.html [In Persian]
- Anvari, H. (2002). *The great language of speech*. Markaz. [In Persian]
- Ashouri, D. (2002). *Mysticism and Randi in Hafez's poetry: A reconsideration of Hafez's ontology*. Markaz. [In Persian]
- Beyhaqi, A. (1995). *History of Beyhaqi* (A. A. Fayyaz, Ed.). Elm Publication. [In Persian]
- Hafez Shirazi, S. M. (1941). *Divan of Hafez* (M. Qazvini & Q. Ghani, Eds.). Zavar. [In Persian]
- Hafez Shirazi, S. M. (1983). *Divan of Hafez* (P. Natel Khanlari, Ed., Vols. 1 & 2). Kharazmi. [In Persian]
- Hafez Shirazi, S. M. (2008). *Divan of Hafez* (S. M. Ghodsi, Ed.). Cheshme. [In Persian]
- Irani, M., & Mansouri, Z. (2012). Examining and comparing the attributes of rand and randane themes in the poems of Hafez Shirazi and Shah Nematollah Vali. *Persian Poetry and Prose Stylistics (Bahar Adab)*, 3, 1-13. <https://www.bahareadab.com/pdf/462.pdf> [In Persian]
- Latif Talebi, A. (1965). The concept of Rand and Randi in Hafez's poetry. *Persian Sugar Magazine*,

- (16). <https://www.ensani.ir/fa/article/283463> [In Persian]
- Mazarei, F. (1994). *Randi in Hafez's poetry*. Kavir Publications. [In Persian]
- Moein, M. (1996). *Persian dictionary* (Vol. 2). Tehran. [In Persian]
- Moradi Firouz, S., & Mohammadi, A. (2023). Analysis of the concept of rand in Hafez's sonnets based on the theory of conceptual fusion. *Journal of Comparative Linguistic Research*, 13(2), 155-176. <https://doi.org/10.22084/rjhl.2024.28171.2283> [In Persian]
- Mortazavi, M. (2009). *The school of Hafez* (Vols. 1 & 2). Tos. [In Persian]
- Mozaffari, R. (2021). Hafez's self-mutilations. *Interpretation and Analysis of Persian Language and Literature Texts (Dehkhoda)*, (13), 343-359. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1816248> [In Persian]
- Nafisi, A. (1964). *Nafisi's dictionary* (Vol. 3). Amir Kabir. [In Persian]
- Salimi, H. (2024). A new understanding of the linguistic skills of Hafez. *Literary Arts Journal*, 16(3), 135-150. <https://doi.org/10.22108/liar.2024.140904.2364> [In Persian]
- Serwatian, B. (2005). Randaneh poetry in the ghazal divan of Khajeh Hafez Shirazi. *Hafez Magazine*, (19), 68-72. <https://ensani.ir/fa/article/202338> [In Persian]
- Yamini, H., & Aqdai, T. (2018). Reflection of the manifestations of mystical love in Hafez's poetry. *Islamic Mysticism*, 15(57), 353-377. <https://www.sid.ir/paper/191379/fa> [In Persian]
- Zare, N., & Fereshteh-Hekmat, F. (2019). The concept of Rand and Rand-likeness from the perspective of Hafez's sonnets in Bahram Bayzai's three puppet plays. *Comparative Literature Research*, 7(4), 53-69. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.23452366.1398.7.4.5.9> [In Persian]
- Zarrinkoob, A. (2007). *From the alley of Rendani: About the life and thought of Hafez*. Sokhan Publications. [In Persian]
- Zohrehvand, S. (2011). Love and drunkenness in the poetry of Ibn Farez and Hafez. *Comparative Literature Research Journal*, (3), 51-82. <https://ensani.ir/fa/article/349724> [In Persian]